

Prilozi istraživanju povijesti pčelarstva na području Petrinje i Banovine

Zdenko Franić¹
Matija Bučar²
Sunčana Franić³

Sažetak

Prvi dostupni pisani dokument o pčelarstvu na području Banovine sežu u 1211. godinu kada je kralj Andrija II. Arpadović izdao cistercitskom samostanu u Topuskom utemeljiteljnu ispravu u kojoj između ostaloga propisuje i dohotke koji uključuju med. Dohodak u medu, namijenjen opskrbi vojnih posada u utverdama petrinjskoga kraja, propisuje i nadvojvode Ernest u pismu iz 1577. godine naslovljenom na lokalnoga vojnog zapovjednika. Proizvodnju meda, voska te broj pčelinjih zajednica precizno je analizirao austrijski statističar Demian periodu 1801. – 1806. O pčelarstvu i proizvodnji meda objavljen je niz članaka u „Banovcu“, lokalnom listu za edukaciju i gospodarstvo koji je izlazio u periodu od 1888. do 1912. godine. U kontekstu organiziranoga pčelarstva na Banovini, posebice u petrinjskom kraju valja spomenuti Milana Krizmana koji je godine 1926. na izložbi Saveza jugoslavenskih pčelarskih društava koja je održana godine 1926. u Dubrovniku, osvojio srebrnu medalju za konstrukciju košnice koja je po njemu nazvana „krizmanka“. Precizne statističke podatke o prinosu meda

¹ Dr. sc. Zdenko Franić, znanstveni savjetnik u trajnom zvanju, Institut za medicinska istraživanja i medicinu rada, Zagreb

² Matija Bučar, prof., Udruga Zrinska gora-Petrinja

³ Sunčana Franić, mag. philol. franc., Udruga Zrinska gora

te broju košnica s pokretnim i nepokretnim saćem na Banovini dostupni su u godišnjoj statističkoj publikaciji Ministarstva poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije za godinu 1939. Tada je na Banovini proizvedeno oko 14 200 kg meda u 200 275 košnica od čega 94 486 s pokretnim i 105 789 s nepokretnim saćem. Prinos meda po košnici iznosio je u prosjeku 3,3 kg od čega 5,2 kg u glinskom kraju i tek 1,6 kg na području Petrinje.

Ključne riječi: povijest pčelarstva, tradicija, Milan Krizman, medna kuća, brendiranje destinacije

Abstract

The first available written document on beekeeping in the Banovina dates back to 1211 when King Andrew II. Arpadovic issued a founding document to the Cistercian monastery in Topusko, which stipulates, among other things, income that includes honey.

The income in honey, intended for the supply of military personnel in the fortifications of Petrinja region, is also prescribed by Archduke Ernest in a letter that was in 1577 addressed to a local military commander. The production of honey, wax and the number of bee communities was carefully analysed for the Glina and Petrinja regiment by the Austrian statistician Demian for 1801-1806 period.

A series of articles on beekeeping and honey production were published in Banovac, a local newspaper for education and economy that was published from 1888 until 1912. In the context of organized beekeeping in Banovina, especially in the Petrinja region, it is worth mentioning Milan Krizman, who won a silver medal at the exhibition organized by the Union of Yugoslav Beekeeping Societies in Dubrovnik in 1926, for the construction of a beehive, named after him *krizmanka*. Precise statistics for Banovina on honey yields and the number of beehives with movable and stationary honeycombs are available in the annual statistical publication for 1939 published by the Ministry of Agriculture of the Kingdom of Yugoslavia. In 1939, about 14.200 kg of honey was produced in Banovina, in 200.275 beehives, out of which 94.486 with movable and 105.789 with fixed honeycombs. The honey yield per hive in Banovina averaged 3.3 kg out of which 5.2 kg in the Glina area and only 1.6 kg in the Petrinja area.

Key words: beekeeping history, tradition, Milan Krizman, house of honey, branding of destination

Uvod

Prvi dostupni pisani dokumenti o pčelarstvu na području današnje Petrinje sežu u drugu polovicu 16. stoljeća, dakle prije samoga osnutka grada Petrinje na današnjoj lokaciji⁴, a povezani su s naporima da se suzbije opasnost od turskih osvajača. Međutim, možemo pretpostaviti da je pčelarstvo na područje današnje Banovine bilo prisutno i u prethodnim razdobljima, tj. od prehistorijskih vremena. Poznato je da su se nositelji kasnobrončanog i starijega željeznog doba (Majnarić Pandžić, 1986), kojima je pripadao i narod Kolapijana s područja današnje Banovine, bavili pčelarstvom. Vrsni pčelari bili su i Rimljani. Rimski polihistorici i pisci Varon, Plinije, Diodor Sicilijski, Vergilije, Seneka i mnogi drugi iznose interesantne priloge o životu i ponašanju pčela. Tako npr. Varon, u prvom stoljeću prije nove ere u svojoj knjizi *O seoskom domaćinstvu* opisuje košnice od pruća, gline i drveta. On je tvrdio da u rimskoj državi s provincijama nije bilo ni jedne ladanjske vile (*villa rustica*), kako su se zvala takva imanja, koja nije imala *alvearium* (pčelinjak). Rimljane nasljeđuju Slaveni za koje se pouzdano znade da su bili ljubitelji medovine, tj. vina od meda. Naši su slavenski preci, posebno štujući šumska božanstva, tražili i skupljali med i vosak od divljih pčela nastanjenih u dupljama šumskoga drveća te spravljali medovinu.

Franački car Karlo Veliki (742. – 814.) provodi dalekosežnu regulaciju poljoprivrede koja uključuje pčele, vosak i med. Njegovi *Capitularies* (Kapitulari), tj. uredbe o zemljišnim posjedima, izdani oko 794. godine, daju specifične upute o nekretninama i upravljanju poljoprivrednim posjedima, prikupljanju prihoda za kraljevske posjede i poreze kruni i crkvi. U dijelu koji se odnosi na *Abeillage* (pčelinje dužnosti) regulativa pčelarske proizvodnje uspostavljena je kao feudalno pravo, što je u feudalnoj Europi ostalo manje ili više netaknuto skoro do Francuske revolucije. Radi se o najranijoj sustavnoj pisanoj dokumentaciji o pčelarstvu. Odredbe Karla Velikog naređivale su razvitak pčelarstva u velikim razmjerima kao i brigu za pčelinjake. Budući da se franačka vlast protezala i na današnju Banovinu, s velikom sigurnosti možemo pretpostaviti da je i na njoj pčelarstvo bilo organizirano sukladno pravilima postavljenim u Kapitularima.

Slijedeći trag vezan uz pčelarstvo, možemo povezati s rimokatoličkim *crkvenim redom cistercita*. U Hrvatsku su cisterciti došli na poziv hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II. koji je 1205. godine cistercitima iz Clairvauxa u Francuskoj dodijelio veliki posjed na području svojega herceškoga vlastelinstva u Gorskoj županiji. Na tom su posjedu u Topuskom već godine 1208. cisterciti osnovali opatiju odnosno samostan Blažene Djevice Marije

Za opskrbu samostana godine 1211. kralj Andrija II. Arpadović izdao je ute-

⁴ „Nova“ Petrinja utemeljena je godine 1592., kada je uz dozvolu Carigrada Hasan-paša Predojević dao izgraditi tvrđavu na današnjem mjestu Hrvatskog doma.

meljiteljnu ispravu u kojoj samostanskoj crkvi propisuje pravo uživanja na oranice, sjenokoše, sela, šume itd., kao i danke te dohotke koji uključuju i med. Kralj je naime propisao stotnicima topuskih satnija da svaka satnija, mora samostanu svake godine, između ostaloga, davati i kabal (kabao, vjedro⁵) meda (Tkalčić, 1897). Kako ga navodi Tkalčić, izričaj iz isprave: „*svaka će satnija*⁶, **kako je nekoć davala kralju ili vojvodi, davati od sada samostanu svake godine četiri vola, trideset kokoši, četiri guske, tri stotine hljebova, trideset kabla vina i četrdeset kabala zobi; a u ime daće dvorskoga župana kabal raži, kabal prosa, **kabal meda**, jednoga vola, petnajst kokoši, jednu ovcu, petnajst vrčeva vina, trideset kabala zobi i jednu gusku“, ukazuje da je na tom području pčelarstvo očito bilo razvijeno i prije 1206. godine, dakle i u 12. stoljeću.**

Također, vezano uz cistercite, opat Bruno Trusić, prior cistercitske zajednice koja je od 1982. do 2007. godine djelovala u franjevačkom samostanu u Jastrebarskom, a koja je imala dio dokumenata iz Topuskog, prepričao je da se u tradicijskom cistercitskom receptu za kolače spominje „divlji med“. Ako se taj recept zaista može u pisanom obliku slijediti do cistercitske opatije u Topuskom, nastao je prije godine 1556. kada su samostan zauzeli Turci. Inače, pojam *divlji med* spominje se u Bibliji u Evanđelju po Mateju u kojem se kaže kako se Ivan Krstitelj, propovijedajući u Judejskoj pustinji, hranio skakavcima i *divljim medom* (Matej 3,4).

Utvrde petrinjskoga kraja i med

Stalni i siloviti turski prodori na područja hrvatskih i austrijskih zemalja nakon pada Bosne (1463. g.), poraza hrvatske vojske na Krbavskom polju (g. 1493.) te poraza hrvatsko-ugarske vojske na Mohačkom polju (g. 1526), kada pogibijom kralja Ludovika II Jagelovića Ugarska i Hrvatska ostaju bez vladara i dinastije, primorava hrvatsko plemstvo i novoizabrane austrijske vladare na izgradnju posebnog obrambenog područja pod nazivom Vojna krajina. Turske provale sve se više usmjeravaju prema slabije branjenom donjem Pokuplju. Budući da snažne hrvatske utvrde u Sisku i Karlovcu još nisu bile izgrađene, utvrde petrinjskoga kraja imale su izuzetno važnu stratešku ulogu u obrani ostataka slobodne Hrvatske. Iako bi se trebalo podrazumijevati da su posade u tim utverdama bile dobro opskrbljene vojnom opremom i hranom, zbog slabe organizacije zapovjednih i logističkih linija to ipak nije bio slučaj. Kako bi se spriječio potpuni slom hrvatsko-turske granice, koncem 16. stoljeća granični generali i kapetani novim su ustrojem vojno-teritorijalnih institucija postali izravno odgovorni nadvojvodi

5 Vjedro (mađ. akov, lat. cubulus, njem. kübel) je stara mjera za zapreminu koja varira, ovisno o području i prema mišljenju ljudi koji se bavili srednjovjekovnim mjerama. Iznosi 30-ak litara (24-39 L, a prema nekim podacima čak oko 56,6 litara, ovisno o tumačenjima).

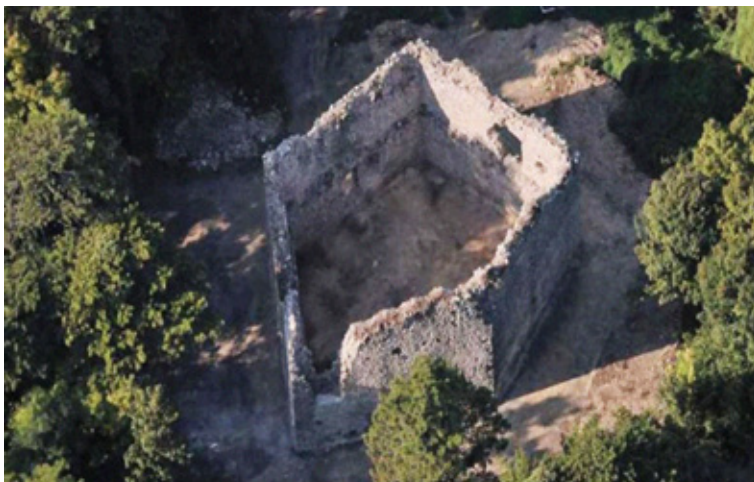
6 Satnije (satničije) su bile manje organizacije cjeline vlastelinstva; seoske općine. Na čelu je bio centurion, odnosno stotnik ili satnik.

unutrašnje Austrije. Upravo takvim vojno-povijesnim prilikama imamo zahvaliti i prvo dokumentirano spominjanje meda, a posredno i pčelarstva, na području nekadašnje srednjovjekovne Banske granice⁷, današnje Banovine. Dokumente je sakupio i uredio hrvatski povjesničar Radoslav Lopašić (Lopašić, 1884). U pismu datiranom 20. svibnja 1577. godine nadvojvoda Ernest Habsburški, kojeg je njegov brat kralj Rudolf II postavio za civilnoga upravitelja Hrvatske, traži od krajiškoga generala Ivana Auersperga, zapovjednika Karlovačkoga generalata, da ga izvijesti o gradovima (kaštelima) Hrastovice (gornje i donje), Peći (utvrda u današnjem selu Pecki) i Klimne gore (utvrda u današnjem selu Klinac, vidjeti sliku 1) o „dohocima i užitcima“ tamošnjega kapetana. Naime, prema nadvojvodinim podacima neki tamošnji kapetani (hrastovački kapetani Julio od Zadra i Nikola Spalatin) bune se jer nemaju dovoljni dohodak za uzdržavanje potrebnoga broja vojnika.

Iz drugog pisma nadvojvode Ernesta generalu Ivanu Auspergeru, datiranom 12. srpnja 1577., proizlazi da kapetanu od obje Hrastovice te gradova Peći i Klimne gore pripada godišnji dohodak od „1000 vedara vina, 200 kupljenika⁸ pšenice, 200 kupljenika prosa i zobi te 16 vedara meda“. Od ovih dohoda kapetan je dužan uzdržavati za obranu četiri spomenuta kaštela kao i utvrde Križ i Zdenčina u kojima je prema podacima iz prepiske, službovala posada od ukupno 64 ljudi. Danas su ostatci gore navedenih utvrda, uz utvrdu Čuntić, poznate kao Utvrde petrinjskog kraja.

Slika 1

Pogled iz zraka na utvrdu Klimna gora, današnji Klinac-grad, koja je tijekom 16. stoljeća u nekoliko navrata bila poprište silovitih borbi između turskih osvajača i kršćanskih obrambenih snaga

⁷ Povijesni naziv za područje od Karlovca do Ivanića, između donjeg toka rijeke Kupe, Save i Une, koje je od 1527. godine pripadalo Hrvatskoj krajini. Budući da je taj prostor godine 1595. vraćen pod banovu upravu, počeo se po svojem izravnom poglavaru nazivati Banskom krajinom (Banalia confinia), odnosno Banskom zemljom ili Banovinom.

⁸ Kupljenik je stara vinska i žitna mjera koja je iznosila oko 50 litara.

Diskusija podataka iz prepiske između nadvojvode Ernesta i generala Auspergera

Proizvodnja meda u ratnim uvjetima

Nažalost, vrlo teško ćemo ikada saznati jesu li „dohoci i užitci“ koje u svom pismu spominje nadvojvoda Ernest bili realni ili su predstavljali ne-realni optimizam i samo puste želje. Naime, ovu prilično veliku količinu poljoprivrednih proizvoda trebalo je proizvesti. Zadržimo se npr. na medu. Uz malo računa i uz pretpostavljenu gustoću meda od 1,4 kg/L možemo procijeniti da spomenutih 16 vedara meda uz pretpostavljenu zapreminu jednog vjedra od 30 litara, iznosi oko 500 litara, odnosno oko 700 kg. Tadašnja tehnologija srednjovjekovnoga pčelarenja kojom su se pčele na kraju sezone gušile kako bi pčelar došao do meda (Domaćinović, 1980) mogla je dati relativno malo meda. Poslužimo se statistikom iz godine 1939. za Banovinu prema kojoj je prosječni prinos meda po košnici bio nešto ispod 3,5 kg. (Kraljevina Jugoslavija, 1940). To pak znači da je za potrebe kapetanova dohotka trebalo biti angažirano oko 200 košnica. Za usporedbu, austrijski statističar J. A. Demian (Demian, 1806) spominje da su petrinjski građani godine 1803. uzgajali pčele u (svega!) 173 košnice te proizvodili med i vosak. Također za usporedbu, ukupno u srezovima Glina i Petrinja (Banovina) godine 1940. bilo je popisano 4264 košnice, od čega 1820 s nepokretnim saćem (pletare) i 2444 s pokretnim saćem (Kraljevina Jugoslavija, 1940).

Upitno je li 700 kg meda za potrebe vojnih posada bilo moguće proizvesti u uvjetima stalnih turskih prodora i opsada. Primjerice, uoči nove 1574. godine, kako izvještava biskup Gjurio Drašković kralju Maksimilijanu (Lopašić, 1879) Turci su opsjedali („naletjeli na“) utvrdu Klinac (Klimna gora). Iako je utvrda, a očito i vojna posada, odoljela, turski napad je nesumnjivo imao posljedice na preživljavanje i brojnost, dakle i ekonomsku snagu okolnoga stanovništva.

Sljedovanje meda

Razmotrimo sada sljedovanje koje je od „dohotka kapetana“ trebao dobiti svaki vojnik. Zanimljivo da se u sljedovanju namijenjenom vojnicima spominju samo vino, žitarice i med, a ne i meso, posebice sušeno, čije su zalihe za tadašnju vojnu logistiku bile izuzetno važne u slučaju duže opsade. Nas naravno zanima med. Ako je kapetan zaista pravedno dijelio „dohodak“ i uz pretpostavku da za sebe nije ostavio znatnije količine meda, svaki je vojnik mogao dobiti oko $700/64 \approx 10$ kg, što čini dnevno sljedovanje od oko 30 g meda. Kapetanu bi u takvoj računici za vlastite potrebe preostalo 60 kg. S obzirom na veličinu sljedovanja namijenjenoga svakoj osobi, možemo zaključiti da je malo vjerojatno da se taj med dalje koristio za proizvodnju alkohola, odnosno popularne medovine. Med je očito bio izuzetno važna

namirnica u sljedovanju vojske. Radilo se o svojevrsnoj preteči današnjih energetskih pločica budući da je med omogućavao brzo dobivanje energije za tjelesne aktivnosti i napore koji se očekuju u borbi.

Stoljeća nas dijele od ljudi koji su Banovinu branili od Turaka, ali lako možemo dočarati tjeskobu koju je malobrojna posada, npr. svega desetak vojnika u utvrdi Klimna gora, osjećala čekajući tursku navalu. Pažljivi promatrač će u zidovima utvrde možda uočiti u kamene blokove urezana imena Domokos, Mityko Endre, Volffal, T(Z)atoza... Imena su to ili graditelja utvrde ili možda vojnika koji su podizali svoju psihofizičku spremnost sladeći se slasnim banskim medom. Možda oboje.

Vrsta meda

S današnjega aspekta zanimljivo je razmotriti o kojoj se vrsti meda radi. Valja pri tome napomenuti da je koncept uniflornosti meda razvijen tek krajem prošloga stoljeća napretkom znanosti i tehnike, odnosno nakon što su standardizirane analitičke metode određivanja zemljopisnoga i botaničkoga podrijetla meda (Anklam, 1988; Persano Oddo et. al., 2004; International Honey Commission, 2009). Već spomenutom tehnologijom srednjovjekovnoga pčelarenja, a koja je zadržana još dugo poslije, kako bi pčelar došao do meda pčele su se na kraju sezone gušile (Domaćinović, 1980). Na taj način dobivao se med koji bi se danas nazivao multiflornim. Prvu detaljniju analizu šuma na Banovini načinili su u 18. stoljeću austrijski statističari (Golec, 2006). Prema vrsti drveća, krajem 18. stoljeća u šumama Banovine najvećim su dijelom uspijevali bukva i hrast, potom breza, kesten, joha, bijeli jasen i lipa (Golec, 2006). Od navedenih vrsta, medonosno drveće značajno za proizvodnju meda jesu kesten i lipa. Tu treba naravno pribrojiti i različite voćkarice. Danas je u većim količinama u šumama Banovine prisutan i bagrem od kojeg vrijedne pčelice rade prvoklasni bagremov med. Međutim, bagrem je u Europu tek godine 1601. prenio iz današnje države Virginie francuski botaničar Jean Robin i posadio ga u pariškom botaničkom vrtu. Odatle se, kao izrazito invazivna vrsta, proširio cijelim kontinentom. Dakle, sedamdesetih godina 16. stoljeća na Banovi bagrema nije bilo. Što se tiče tamošnjih livada, one su bile vjerojatno prilično zapuštene zbog stalnih turskih prodora o kojima svjedoče suvremene kronike, posljedične depopulacije i krađe stoke. Može se stoga pretpostaviti da nije bilo dovoljno stoke za ispašu i radne snage za održavanje livada te pčele nisu imale na raspolaganju znatniju livadnu pašu. Uzevši u obzir sve gore navedeno, uz napomenu da od spomenutih medonosnih vrsta kesten posebice obiluje s peludi, možemo s priličnom sigurnošću pretpostaviti da bi prema današnjoj klasifikaciji (Narodne novine, 122/2009) med koji su u svojim sljedovanjima dobivali vojnici koji su službovali u utvrdama petrinjskoga kraja bio klasificiran kao **poliflorni kestenov med**.

Austrijske statistike 1801. – 1806.

Stanovnici povlaštenih gradova Banske krajine, među kojima posebno mjesto ima Petrinja, od prvih dana njihovoga osnivanja bave se i poljoprivrednom djelatnostima unatoč činjenici da vojne vlasti u Beču u tim novoosnovanim vojnim komunitetima⁹, vidi značajna središta obrtničke i trgovačke djelatnosti. Štoviše, znatnom broju komunitetskoga stanovništva, posebice u Petrinji, poljoprivreda je bila osnovno i jedino zanimanje. Mnogim drugima, to je bila dodatna djelatnost budući da im obrt ili trgovina nisu donosili dostatan prihod. O svemu tome postoje detaljni podaci budući da krajem 18. i početkom 19. stoljeća brojni autori u svijetu i Europi počinju prikupljati etnografske i statističke podatke o svojim zemljama ili pak o krajevima u kojima službuju ili koje posjećuju. I u Habsburškoj Monarhiji brojni autori pokazuju interes za takav rad, a za naša razmatranja posebice je važan rad austrijskog vojnog statističara J. A. Demiana (Demian, 1806) koji detaljno opisuje poljoprivrednu proizvodnju na području Banske krajine.

Vezano uz pčelarske proizvode, austrijski statističari, pa tako i Demian, uz podatke o medu u pravilu iznosili su i podatke o proizvodnji pčelinjega voska koji se koristio za izradu kvalitetnih svijeća. Svijeće od pčelinjega voska, budući da gorenjem ne proizvode crni dim, naročito su se koristile u plemićkim dvorcima, a bile su cijenjene u crkvenoj liturgiji budući da dim nije oštećivao freske.

Demian iznosi precizne statističke podatke o proizvodnji meda na području Prve (glinske) pukovnije i Druge (petrinjske) pukovnije. Tako je na području Prve pukovnije godine 1801. proizvedeno 306 Zentnera¹⁰, (15300 kg), a na području Druge pukovnije 149 Zentnera (7450 kg) meda. Uz prosječan prinos od 3,5 kg meda po košnici, možemo procijeniti da je tada u Prvoj i Drugoj pukovniji u funkciji bilo ukupno oko 6500 proizvodnih košnica.

List Banovac

U Petrinji su u razdoblju od 1888. do 1912. godine izlazile tjedne novine *Banovac*. U impresumu je stajalo da je *Banovac list za pouku, trgovinu, obrt i gospodarstvo*. Pokrenuo ga je Stjepan Pejaković, tadašnji načelnik grada Petrinje, a nakladnik je bio Andrija Pirnath. List je podupirao opozicijsku

⁹ Vojni komuniteti bili su kompromisno rješenje koje je objedinjavalo upravne, ekonomske i vojne segmente vlasti na području Vojne krajine s naglaskom na vojni segment kao primarni.

¹⁰ Zentner je austrijska carinska centa (lat. centum: stotina) naziv je stare mjerne jedinica mase, osobito za iskazivanje mase poljodjelskih proizvoda, koja je sadržavala stotinu polaznih jedinica, a u današnjem međunarodnom sustavu mjernih jedinica (Système International d'Unités - SI) odgovara masi od 50 kg. Zentner se ponekad se naziva i kantar.

Nezavisnu narodnu stranku. Godine 1913. mijenja naslov u *Novi Banovac*. Arhiva lista *Banovac* digitalizirana je i dostupna na portalu Nacionalne i sveučilišne knjižnice¹¹.

U okviru svoje misije širenja naprednih ideja vezanih za gospodarstvo, uključujući i poljoprivredu, *Banovac* često donosi članke kojim se propagira pčelarstvo te proizvodnja meda i voska, ali se također naglašava uloga pčelarstva u oprašivanju biljaka. Iznijet ćemo nekoliko primjera.

U *Banovcu* br. 43., godište 3, s nadnevkom 25. listopada 1890. godine na stranici br. 2 objavljen je prvi nastavak većega članka autora Luke Kovačevića (koji on naziva „razpravicom“) pod naslovom *Umno pčelarenje*. Iz rečenice: „*Da naš narod voli pčelu, da ju drži kod kuće i goji kako zna, o tom ne ima dvojbe*“, razvidno je referiranje na tradiciju pčelarenje i proizvodnje meda. Štoviše, Kovačević ističe: „*Kao što su postupali s pčelom naši stari, tako evo danas postupaju njihovi unuci*“. Međutim, Kovačević, očito iskusni i napredni pčelar, kritizira upravo taj tradicijski, zastarjeli i slabo produktivni način pčelarenja koji je uključivao usmrćivanje rojeva gušenjem u cilju dobivanja meda. Zanimljivo je kako je u našim krajevima još prije više od jednog stoljeća bila aktualna svijest o tome da se gospodarski rast može unaprijediti samo bržim prijenosom znanja i znanstvenih spoznaja u konkretne gospodarske aktivnosti.

U *Banovcu* br. 46., godište 3, s nadnevkom 15. studenoga 1890. godine na stranici br. 2 objavljen je završni nastavak članka Luke Kovačevića pod naslovom *Umno pčelarenje*. Autor se zalaže za intenziviranje pčelarstva jer „*osim meda i voska kojim nam koriste pčele, koriste nam one još i tim što pospešuju rodovitost voćaka, žita i drugih bilina*“. Napredno pčelarstvo prema njegovom mišljenju treba se zasnivati na „*pučkom učiteljstvu*“, dakle tradiciji. Naime, Kovačević ističe: „*Napredno pčelarstvo moguće je dakle zasnovati jedino po pučkom učiteljstvu, koje treba da primjerom pokaže kako se radi – Bez živog primjera ne vriedi ni najljepša teorija, jer ona naliči dimu u zraku, rosi na travi, pjenu na vodi, čega brzo nestaje, kao što i teorija nestaje iz glave djetinje, čim ostave školski prag*“. Svakako treba naglasiti da se u članku spominje i velika prehrambena vrijednost meda jer Kovačević kaže: „*Osim novca što ga čovjek može na taj način [tj. pčelarenjem] dobiti, ima on i veliku korist od meda u svojoj kući. Njegova družina osobito djeca odbave mnogi obrok medom i kruhom te prištede dosta druge hrane*“. Uz sve navedeno, Kovačević pčelarstvo vidi i kao način borbe protiv siromaštva i neprosvijedenosti seljaka pa i cijeloga hrvatskog naroda. Članak završava lirskim osvrtom na slavljenje rada i na širu moralnu i etičku korist od pčelarenja: „*Zujanje pčelica, njihov neumorni rad pobuđuje u čovjeku želju za radom, nukajući ga da i on bude poput nje neumoran, radljiv i napredan. Pčelarstvom bi se dao u velike podići u*

¹¹ <http://dnc.nsk.hr/newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c833007d-7331-4d7e-b188-e1b374b6d34f>

narodu nabožni duh, te štovanje i ljubav napram Bogu, storitelju našem. Ovo bi se osobito podiglo umnim pčelarenjem“.

U *Banovcu* br. 8., godište 12, s nadnevkom 18. veljače 1899. godine, u (nepotpisanom) uvodniku pod naslovom „*Dižimo blagostanje grada*“ spominje se tradicionalno petrinjsko vinogradarstvo i „glasovito petrinjsko vino“ te ističe krasnu i zdravu okolicu s krasnim brežuljcima pogodnim za voćarstvo i vinogradarstvo. Uz voćnjake i vinograde, kao unosna grana gospodarstva spominje se i pčelarstvo.

U *Banovcu* br. 9., godište 12, s nadnevkom 25. veljače 1899. godine, u nepotpisanom uvodniku pod naslovom „*Gojimo pčele*“, a koji se nastavlja i na stranici 2, autor elaborira važnost pčelarstva kao privredne grane: „*Jedna od najvažnijih grana gospodarstva i privrede jest bez dvojbe pčelarstvo. U ni jednoj struci ne postiže se tako brza i sigurna korist kao kod pčelarstva jer ovo ne iziskuje ni znatna truda ni troška ni vremena, a obilno pčelara nagrađuje.*“ Vezano uz med, autor ističe da *med čistoćom i jeftinoćom nadkriljuje slador koji se uz to i kupovati mora.* Autor naglašava da „*u ovako divnim predjelima kao što je naša ubava Banovina je stokrat radosnije se baviti pčelama medaricama nego tratiti zlatno vrijeme u bezposlici i lijenosti.*“ Autor također svojom konstatacijom u kojem se poziva na mišljenje domaćih pčelara: „*Naš grad (Petrinja) sa svojom okolicom je kao stvoren za pčelarstvo što će nam domaći pčelari posvjedočiti*“ svjedoči o pčelarstvu kao uhdanoj djelatnosti, dakle o tradiciji pčelarstva.

U *Banovcu* br. 9., godište 17, s nadnevkom 27. veljače 1904. godine autor Z. K. u uvodnom članku na naslovnoj stranici Banovca ponovno kritizira zastarjeli način pčelarenje na Banovini koji je prepun pogrešaka. Autor ističe da je dobar med izvrsno *ljekovito i hrambeno* sredstvo. Međutim, iako je Banovina cijelim svojim položajem stvorena za pčelarenje, ipak pčelarstvo (zbog različitih razloga) „*nailazi na maleni broj svojih agilnijih radenika*“. Posljedično, ističe Z. K., da „*mi na Banovini, napose u Petrinji, teško i dodjemo do čestitog domaćeg meda, akoprem bi i kod današnjeg broja pčelara moglo takovog biti u dovoljnoj količini*“. Drugim riječima, Z. K. kaže da kvalitetnoga i ljekovitoga meda na Banovini ima, ali nedovoljno s obzirom na potražnju.

U *Banovcima* od 5., 12. i 19. ožujka 1904. godine objavljeni su nastavci u kojima se Z. K. zalaže za osnivanje pčelarske udruge na Banovini po ugledu na *Hrvatsko-slavonsko pčelarsko društvo u Osijeku* koje je pokrenulo i društveno glasilo *Hrvatska pčela*. Z. K. predlaže osnivanje školskih pčelinjaka, a učitelji bi djecu u školama „*uz cijepljenje i gojenje voćaka podučavali i pčelarstvu*“.

Milan Krizman i košnica *krizmanka*

Kako je povijest organiziranoga pčelarstva u Petrinji dobro obrađena u knjizi *Pčelarstvo u Petrinji 1952.-2002. - 50 godina organiziranog pčelarstva u Petrinji* (Balen i sur., 2003), završit ćemo ovaj mali pregled povijesnih izvora

Slika 2

Medalja koju je Milan Krizman dobio godine 1926. na izložbi u Dubrovniku koju je organizirao Savez jugoslavenskih pčelarskih društava

Foto: Z. Franić

povezanih s pčelarstvom i medom na Banovini s osobitim naglaskom na područje grada Petrinje, s ikonom petrinjskoga pčelarstva, Milanom Krizmanom, možda najznačajnijom osobom koja je obilježila promicanje pčelarstva u Petrinji. Milan Krizman (1874.-1958.) bio je promotor pčelarstva i inovator koji je konstruirao modernu košnicu nazvanu *krizmanka* (ili *krizmanovka*) za koju je na izložbi Saveza jugoslavenskih pčelarskih društava održane 1926. godine u Dubrovniku, osvojio srebrnu medalju.

Krizman, inače po struci stolar, u konstrukciji svoje košnice iskoristio je iskustva stečena u zarobljeništvu u Rusiji nakon Prvog svjetskog rata. *Krizmanka* je modificirana košnica s pokretnim saćem kakva je npr. hrvatska položena košnica (Wittmann, 1922) pogodna za stacionarno pčelarenje, a davala je prinos od 20 do 45 kg meda godišnje. Ima formu kućice i veoma je funkcionalna, lijepa i dopadljiva. Prostor u košnici može se povećavati ovisno o snazi pčelinje zajednice. U košnici je prostor za uzgoj matice ili pomoćne zajednice. Moguća je vrlo jednostavna uspostava dvomatičnoga pčelarenja te proširenje s medištem ili prirodnim ulištem. Sa strane je prostor za prihvat mladih pčela. *Krizmanka* ima odličnu toplinsku izolaciju i ventilaciju te niz drugih tehničkih detalja koji su danas bitni za ekološko,

štoviše i za biodinamičko pčelarenje (npr. dimenzije okvira i dr.). Nažalost, ova košnica pala je u zaborav jer su je potisnule košnice koje su praktičnije za seobu pčela i jednostavnije su za izradu. U ono vrijeme bila je vrlo inovativna zbog toga što je po prvi put bilo moguće širenje prostora ovisno o snazi pčelinje zajednice te je unijela pravu revoluciju u pčelarenje na Banovini. *Krizmanka* je postala prepoznatljiva petrinjska košnica koja se nekada na području Banovine naveliko koristila, o čemu postoje brojna svjedočanstva i fotografije iz obiteljskih albuma (Bučar, 2017, Balen i sur., 2005). Kako je zamijenila pletare, blatare i slične lošije vrste košnica, *krizmanka* postaje tradicijska košnica i kulturna baština. Pčelarska udruga *Petrinja* pokrenula je stoga projekt *Krizmanka - petrinjska tradicijska košnica i kulturna baština*. Projekt je predstavljen 27. siječnja 2008. godine u Petrinji. U okviru projekta prikupljeno je nekoliko preostalih Krizmanovih košnica, na osnovi njih izrađena je tehnička dokumentacija za njihovu serijsku proizvodnju te proizvedena tri primjerka od kojih je jednu košnicu Boris Bučar stavio u funkciju.

U tom kontekstu svakako valja spomenuti važnost srebrne medalje koju je Milan Krizman 1926. godine dobio za svoju inovaciju (*slika 2*).

Medalja je izrađena u zagrebačkoj tvrtki *Griesbach i Knaus*¹² što je vidljivo iz natpisa na reversu. Medalja je izrađena od mesinga i posrebrnena. Tvrtka *Griesbach i Knaus* u periodu između dva svjetska rata specijalizirala se za izradu nakita, medalja i predmeta od plemenitih metala, a surađivala je s nizom domaćih umjetnika, prvenstveno s kiparima i medaljerima. Nažalost, nije poznato tko je autor ovoga lijepog likovnog rješenja koje u centralnu poziciju stavlja pčelu, a u pozadini je košnica pletara na kojoj se nalazi grb Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Košnica stoji na pravokutnom postolju, a uokvirena je grančicama dvije zimzelene biljke: mirta s lijeve i bršljana s desne strane. Obje biljke su medonosne i cvatu do kasnoga ljeta pružajući pčelama priliku da popune zalihe meda za zimu. Očito se autor likovnoga rješenja medalje dobro raspitao o pčelarenju ili je sam bio pčelar.

Kako je na Banovini još uvijek aktivno nekoliko pčelara koji su svojevremeno pčelarili s 50 i više Krizmanovih košnica (Matija Bučar, Đuro Priljeva, Đuro Juić, Franjo Kovač i drugi), oni su svjedočili kako se iz *krizmanki* dobivao prvoklasni muljani med, koji se nazivao *med iz krizmanke* (ili *krizmanovke*) ali i *banski med*. Nastavljajući obiteljsku tradiciju, danas Krizmanovom košnicom pčelari Boris Bučar, a planira djelatnost proširiti na znatno više košnica, a barem neke od njih staviti u funkciju biodinamičkoga pčelarenja.

Prikupljeni materijal o Milanu Krizmanu i košnici *krizmanki* omogućuje da se načini atraktivna multimedijaska izložba o Milanu Krizmanu i pčelarenju

¹² Nakon završetka II. svjetskog rata i nacionalizacije, tvrtka *Griesbach i Knaus* dobiva ime Industrijska kovnica „Orešković Marko”, skraćeno IKOM.

ovim košnicama, prvo na internetu, a onda i u nekom pogodnom objektu. Mogla bi to biti jezgra budućega muzeja pčelarstva na Banovini kao nužne sastavnice razvoja pčelarskoga turizma.

Statistički podatci o pčelarstvu na Banovini uoči II. svjetskog rata

Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije u godišnjoj statistici za 1939. godinu dalo je precizne podatke o broju košnica s pokretnim i nepokretnim saćem, prinosu meda i prinosu voska za sve srezove u Kraljevini (Kraljevina Jugoslavija, 1940). Zbrojeni podatci za srezove¹³ Glina i Petrinja otprilike odgovaraju Banovini. Podatci su prikazani u tablici 1.

Tablica 1
Broj košnica s prinosom meda i voska za srezove Sisak, Glina i Petrinja te Banovinu Hrvatsku

	Košnice (kom)			Prinos meda		Prinos voska		
	Pokretno Saće	Nepokretno Saće	Ukupno	Pokr./Nepokr.	Med	Med po košnici	Vosak po košnici	
Srez Sisak	502	2467	2969	0.2	9192	3.1	4624	1.6
Srez Petrinja	1263	943	2206	1.3	3592	1.6	834	0.4
Srez Glina	557	1501	2058	0.4	10617	5.2	2285	1.1
Banovina = Petrinja + Glina	1820	2444	4264	0.7	14209	3.3	3119	0.7
Banovina Hrvatska	94486	105789	200275	0.9	909077	4.5	113051	0.6

Vidljivo je da su prevladavale košnice s nepokretnim saćem. Prinos meda po košnici bio je prilično skroman, a bio je znatno bolji na području Gline u odnosu na Petrinju. Razlog možda treba tražiti u činjenici da su Petrinjci košnice većinom stacionirali u dvorištima oko svojih kuća što je bilo udaljeno od obilnije paše u okolnim šumama.

Zaključne primjedbe

Ovaj pregled i znanstvena interpretacija najstarijih dokumentiranih podataka o povijesti pčelarstva na području grada Petrinje i Banovine usredotočena je na tri glavna segmenta:

¹³ Srez (usp. kotar) je manja upravno teritorijalna jedinica koja je bila iznad općine, a manja od pokrajine. Ovakav teritorijalni ustroj naročito karakterističan je za Kraljevinu Jugoslaviju.

1. povijesno-ekonomski kontekst srednjovjekovne prepiske o medu i pčelarenju na području utvrda petrinjskog kraja
2. članke o pčelarstvu iz arhiva petrinjskoga lista *Banovac* te
3. prikaz djela i ostavštine petrinjskoga pčelara i inovatora Milana Krizmana, autora košnice *krizmanke*

Multidisciplinarna istraživanja povijesnih odnosa važna su, osim uobičajenoga razloga zadovoljavanja znanstvene radoznalosti i za njegovanje kulturnoga identiteta, širenje kulturnih horizonata, validiranje postojeće pčelarske prakse, recikliranje ideja itd.

Valja napomenuti da je pregled povijesnih izvora i dokumentiranje (npr. u znanstvenome radu) tradicije proizvodnje nekog proizvoda (Franić, 2017), u ovome slučaju meda, na određenom području nužan sastavni dio dokumentacije ako se taj proizvod želi zaštititi nekom od europskih oznaka kvalitete, tj. oznakom izvornosti, zemljopisnoga podrijetla ili oznakom zajamčeno tradicionalnoga specijaliteta (Ministarstvo poljoprivrede RH i GIZ, 2012).

Brendirani proizvod (med) zbog svoje prepoznatljivosti i (certificirane) kvalitete postiže i do 3 puta veću cijenu u odnosu na slične nebrendirane proizvode (Santini et al., 2013). Također, brendirani proizvodi, uz to što imaju povoljniju tržišnu poziciju, imaju i dulji životni vijek. Pčelarska udruga *Petrinja* pokrenula je projekt brendiranja banskog meda (bagremovog i kestenovog) EU oznakom zemljopisnoga podrijetla koji podrazumijeva detaljnu karakterizaciju meda s dostatnog broja zemljopisnih lokacija kroz period od nekoliko godina kako bi se dobili statistički relevantni podatci.

Brendirani banski med, povezana povijesna priča i dokumentirana tradicija proizvodnje može biti pokretač cijelog niza projektnih aktivnosti povezanih s pčelarstvom. Takva „ekologija projekata“, zasnovana na primarnoj pčelarskoj proizvodnji meda i ostalih pčelarskih proizvoda, može uključivati proizvodnju medenih slastica i medenih pića, proizvodnju kozmetičkih i farmaceutskih preparata, pčelarski turizam, apimedicinu, znanost, istraživanje, razvoj i obrazovanje (pčelarska akademija), pčelarske etno zbirke i muzeje, različite „medene“ i kulturne manifestacije povezane s pčelarstvom i sl.

Na kraju, završimo s jednom intrigantnom idejom. Tradiciju, praksu i potencijale pčelarstva i pčelarske proizvodnje na Banovini, u kontekstu današnjega načina života, na inovativan način moglo bi se povezati s problematikom očuvanja fortifikacijske arhitekture odnosno hrvatske kulturne baštine revitalizacijom utvrde Klinac-grad. Ta, najbolje sačuvana utvrde petrinjskoga kraja mogla bi se neinvazivnim intervencijama i poštujući najviše standarde zaštite spomenika kulture pretvoriti u izuzetno lijepu mednu destinaciju. Uostalom, još je koncem 19. stoljeća istraživač i prirodoslovac Ljudevit Farkaš Vukotinić u napisu o petrinjskoj Banovini, a koji prenosi *Banovac* u

brojevima 28 i 29 u srpnju 1890. godine, pisao o tome kako su se (uz ostalo raznovrsno [medonosno] bilje) oko utvrde u Klincu sa svih strana nadvile divlje ruže, značajne medonosne biljke ovih prostora. Divlje ruže, kupine, šipak i ostalo grmlje o kojima piše Vukotinić, očito su ga svojom surovom ljepotom u kombinaciji s tajanstvenom gradinom toliko očarale da svoj napis zaključuje riječima: „*kruna svemu, bijaše Klinac, gdje je cijeli brieg na daleko okolo stare gradine zarašten samiumi divljimi ružami, tako da se taj brieg može punim pravom nazvati Ružinovac*“. Mogla bi to danas biti jedinstvena medna kuća okružena medonosnim biljkama i bogatim povijesnim naslijedom.

Klinac-grad kao medna destinacija bio bi izuzetno značajan prilog brendiranju Banovine i Republike Hrvatske kao međunarodne pčelarske velesile. Kao što smo u ovome prikazu pokazali, povijesni, ali i gospodarski razlozi za to postoje.

Literatura

1. Anklam, E. (1998), A Review of the Analytical Methods to Determine the Geographical and Botanical Origin of Honey, *Food Chemistry* Vol. 63. No. 4, pp 549-562.
2. Balen A., Bučar M., Juić Đ., Ličina B., Petračić A. (urednici). *Pčelarstvo u Petrinji 1952. – 2002*. Pčelarska udruga *Petrinja*, Petrinja, 2003.
3. Balen A., Mrgan A., Priljeva, Đ., Priljeva, G. (2005), Milan Krizman, *Hrvatska pčela*, sv. 124(1), str. 19-20.
4. Bučar, M. (2017), *Uvid u obiteljski album i osobni kontakti*.
5. Demian, J. A., *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie. Statistische Beschreibung der Militaer-Graenze*. Erster Band: Die Militärgrenze in Kroatien, Wien, 1806.
6. Domaćinović, V. (1980), Rasprostranjenost pojedinih tipova košnica u Jugoslaviji i pokušaj određivanja njihove relativne starosti, *Etnološka tribina*, Vol. 10, No.3 str 129-138.
7. Franić, Z. Prilozi istraživanju povijesti pčelarstva na Banovini, *Hrvatska pčela*, sv. 137(4), str. 134-135, 2017.
8. Golec, I. (2006), Šumarski odnosi u Banovini - važan segment razvoja šumarstva Vojne krajine. Povijesni prilozi 30., 169.-202.
9. International Honey Commission (IHC). *Harmonised methods of the International honey commission*. IHC, 2009.
10. Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo poljoprivrede. Poljoprivredna godišnja statistika proizvodnje – uvoz – izvoz) za godinu 1939. Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1940.
11. Lopašić, R. (sakupio i uredio), *Spomenici Hrvatske krajine*. Knjiga I (od godine 1479 do 1610), Kugli i Deutch, Zagreb, 1884.
12. Lopašić, R., *Karlovac*. Knjiga VI., Matica hrvatska, Zagreb, 1879.
13. Majnarić Pandžić, N. (1986), *Prilog poznavanju kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na Kordunu i Baniji*. Znanstveni skup *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*. 12-14. X. 1983. Izdanja HAD-a sv. 10; str. 29-42. Hrvatsko arheološko društvo, Karlovac.
14. Ministarstvo poljoprivrede Republike Hrvatske i GIZ – njemačko društvo za međunarodnu suradnju. (2012), *Vodič za registraciju oznaka izvornosti i oznaka zemljopisnog podrijetla poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda u republici Hrvatskoj*. Zagreb.

15. Narodne novine. *Pravilnik o kakvoći uniflornog meda*. NN 122/2009
16. Persano Oddo Livia and Piro Roberto, with the collaboration of: Bruneau Étienne, Guyot-Declerck Christine, Ivanov Tzeko, Piškulová Jirina, Flamini Christian, Lheritier Joel, Morlot Monique, Russmann Harald, von der Ohe Werner, von der Ohe Katharine, Gotsiou Panagiota, Karabournioti Sophia, Kefalas Panagiotis, Passaloglou-Katrali Maria, Thrasyvoulou Andreas, Tsigouri Angeliki, Marcazzan Gian Luigi, Piana Maria Lucia, Piazza Maria Gioia, Sabatini Anna Gloria, Kerkvliet Jacob, Godinho Joana, Bentabol Antonio, Ortiz Valbuena Alberto, Bogdanov Stefan and Ruoff Kaspar. *Main European unifloral honeys: descriptive sheets*. *Apidologie* 35, S38–S81, 2004.
17. Santini, F., Guri F., Sergio, G. y P. (2013), *Labelling of agricultural and food products of mountain farming*. JRC (European Commission Joint Research Centre) Scientific and policy report. Publication office of the European Union., Luxembourg.
18. Tkalčić, I. (1897), Cistercitski samostan u Topuskom, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 2, No. 1.
19. Wittmann, P., *Pčelarenje hrvatskom položenom košnicom i širokoniskom košnicom*, Grafičko nakladni zavod d.d., Zagreb, 1922.